

MILAN KUNDERA s-a născut în 1929,
în Cehoslovacia.

În 1975 s-a stabilit în Franța.

OPERE ALE LUI MILAN KUNDERA

Scrise în cehă:

Gluma, roman

Iubiri caraghioase, nuvele

Viața e în altă parte, roman

Valsul de adio, roman

Cartea răsului și a uitării, roman

Insuportabila ușurătate a ființei, roman

Nemurirea, roman

Scrise în franceză:

Jacques și stăpânul său. Omagiu lui Denis Diderot, teatru

Arta romanului, eseu

Testamente trădate, eseu

Lentoarea, roman

Identitatea, roman

Ignoranța, roman

Cortina, eseu în șapte părți

O întâlnire, eseu

Sărbătoarea neînsemnătății, roman

DESPRE OPERA LUI MILAN KUNDERA:

Kvetoslav Chvatik, *Lumea romanescă a lui Milan Kundera*

Éva Le Grand, *Kundera sau memoria dorinței*

Jocelyn Maixent, *Secolul XVIII al lui Milan Kundera*

Maria Nemcova Banerjee, *Paradoxuri terminale*

François Ricard, *Ultima după-amiază a lui Agnes*,

eseu despre opera lui Milan Kundera

Guy Scarpetta, *Vârsta de aur a romanului*

Guy Scarpetta, *Variațiuni asupra erotismului*

MILAN KUNDERA NEMURIREA

Traducere din cehă de
JEAN GROSU

HUMANITAS
fiction

Redactor: Vlad Russo
Coperta: Angela Rotaru
Corector: Georgiana Becheru
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
DTP: Corina Roncea, Veronica Dinu

Tipărit la Livco Design

MILAN KUNDERA
NESMRTELNOST

Copyright © 1990 Milan Kundera

All adaptations of the work for film, theatre, television
and radio are strictly prohibited.

All rights reserved.

© HUMANITAS FICTION, 2019 pentru prezenta versiune românească

Lucrare apărută cu acordul COPYRO - Societate
de Gestione Colectivă a Drepturilor de Autor

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

KUNDERA, MILAN

Nemurirea / Milan Kundera; trad. din cehă de Jean Grosu. – București:

Humanitas Fiction, 2019

ISBN 978-606-779-572-1

I. Grosu, Jean (trad.)

821.162.3

EDITURA HUMANITAS FICTION

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România

tel. 021 408 83 50, fax 021 408 83 51

www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro

Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro

Comenzi telefonice: 021 311 23 30

Cuprins

PARTEA ÎNTÂI / <i>Chipul</i>	7
PARTEA A DOUA / <i>Nemurirea</i>	57
PARTEA A TREIA / <i>Lupta</i>	103
Surorile. Ochelarii negri. Corpul. Adunarea și Scăderea. Femeia mai vârstnică, bărbatul mai tânăr. A unsprezecea poruncă. Imagologia. Spiritualul aliat al groparilor săi. Măgarul desăvârșit. Pisica. Gestul Protestatar Împotriva Încălcării Drepturilor Omului. A fi absolut modern. A fi victima gloriei tale. Lupta. Profesorul Avenarius. Corpul. Gestul năzuinței spre nemurire. Ambiguitatea. Prezicătoarea. Sinuciderea. Ochelarii negri	
PARTEA A PATRA / <i>Homo sentimentalis</i>	215
PARTEA A CINCEA / <i>Întâmplarea</i>	247
PARTEA A ȘASEA / <i>Cadranul</i>	301
PARTEA A ȘAPTEA / <i>Sărbătorirea</i>	377

Chipul

1

Doamna respectivă putea să aibă șaiszeci, șaiszeci și cinci de ani. Mă uitam la ea de pe șezlongul meu aflat în fața bazinului de înot din sala unui club de gimnastică instalat la ultimul etaj al unei clădiri înalte, de unde prin niște ferestre imense se vedea întregul Paris. Îl așteptam pe profesorul Avenarius, cu care mă întâlnesc aici din când în când, ca să mai schimbăm o vorbă. Avenarius întârzia și eu mă uitam la doamna aceea care, singură în tot bazinul și cufundată în apă până la brâu, îl privea fix pe tânărul instructor îmbrăcat în trening care-i dădea lecții de înot. Ascultându-i comenzile, doamna se ținea cu mâinile de marginea bazinului, inspirând și expirând din adânc. Făcea totul cu seriozitate și cu mult zel, lăsând impresia că din adâncul apelor ar fi răzbit glasul unei vechi locomotive cu aburi (acel sunet idilic, astăzi uitat, despre care pentru cei ce nu l-au cunoscut, nu mai poate fi descris decât ca suflarea unei doamne în vârstă inspirând și expirând zgomotos la marginea unui bazin de înot). Mă uitam la ea fascinat. Mă captiva cu comicul ei înduioșător (instructorul era, și el, conștient de acest comic, judecând după repetatele zvâcnituri ale buzelor sale în colțul gurii), când, deodată, un cunoscut mi-a dat binețe, distrăgându-mi atenția de la acest spectacol. Peste puțin timp, când am vrut

din nou s-o urmăresc, exercițiul se terminase. Femeia înainta în costum de baie de-a lungul bazinului, trecu pe lângă instructor și când ajunse la patru-cinci metri distanță de el, își întoarse capul, îi zâmbi și-i făcu un semn cu mâna. Am simțit o strângere de inimă. Zâmbetul acela și mișcarea aceea erau ale unei femei de douăzeci de ani. Mâna ei se înălțase cu o ușurință încântătoare, miraculoasă. Era ca și când, în joacă, i-ar fi aruncat iubitului o minge colorată. Zâmbetul acela și mișcarea aceea aveau farmec și eleganță, în timp ce chipul și corpul ei nu mai aveau nici un farmec. Era farmecul unui gest înecat într-un corp lipsit de farmec. Dar femeia aceea, deși trebuia să știe că nu mai era frumoasă, în clipa aceea uitase acest lucru. Cu o anumită parte a ființei noastre trăim cu toții în afara timpului. Poate doar în anumite momente excepționale ne dăm seama de vârsta noastră, aflându-ne mai tot timpul în afara vârstei. Dar, oricum ar fi, în clipa în care s-a întors, a zâmbit și i-a fluturat din mână tânărului instructor (care nu se putu stăpâni și-l pufni râsul), femeia nu era conștientă de vârsta ei. Datorită acestui gest pe durata unei secunde, o anumită esență din farmecul ei, ce nu depindea de timp, s-a dezvăluit și m-a uluit. Mă simțeam cuprins de o emoție bizară și în minte îmi țâșni cuvântul Agnes. Niciodată n-am cunoscut o femeie purtând acest nume.

2

Stau întins în pat, cufundat în dulceața semi-somnului. La ora șase, în prima fază a ușoarei treziri, întind mâna spre micul tranzistor aflat lângă perna mea și apăs pe buton. Se aud primele știri ale dimineții... Abia izbutesc să disting cuvintele și adorm din

nou; în felul acesta frazele crainicilor se transformă în vise. E faza cea mai frumoasă a somnului, momentul cel mai încântător al zilei: datorită radioului gust savoarea neîncetatei mele adormiri și treziri – acea sublimă legănare între starea de somn și trezie, care, în sine, constituie un motiv îndestulător ca omul să nu regrete faptul de a se fi născut. Visez, sau mă aflu într-adevăr la operă, unde doi actori în costume cavalești cântă ceva despre starea vremii? Cum se face că acești cavaleri nu cântă dragostea? Pe urmă, îmi dau seama că e vorba de crainici, care nu mai cântă, ci se întrerup unul pe celălalt ținându-se de șotii: „Va fi o zi fierbinte, zăpușeală și furtună...” spune primul și celălalt îi taie vorba, cu afectată cochetărie: „Zău?!” Primul glas îi răspunde pe același ton: „Îmi pare rău, dragă Bernard, și-mi cer scuze, dar așa stau lucrurile. N-avem ce face. Trebuie să rezistăm.” Bernard râde zgomotos și-i spune la rândul său: „Asta-i pedeapsa pentru păcatele noastre.” Și, din nou, primul glas: „De ce trebuie să plătesc eu pentru păcatele tale, dragă Bernard?” Și în clipa aceea Bernard izbucnește într-un hohot de râs și mai zgomotos, spre a-i face pe toți ascultătorii să priceapă despre ce păcat era vorba, și eu îl înțeleg: nu există decât un singur lucru pe care-l dorim cu toții, din adâncul inimii: ca toată lumea să ne considere niște mari păcătoși! Ca păcatele noastre să fie comparate cu ploile torențiale, cu furtunile, cu uraganele! Când francezii își vor deschide azi umbrelele deasupra capului, să-și aducă aminte, cu toții, de râsul echivoc al lui Bernard și să-l invidieze. Învârtesc butonul, sperând să readorm în compania unor imagini mai interesante. La postul învecinat, o voce de femeie anunță o zi fierbinte, zăpușeală, furtună, și eu mă bucur la gândul că avem în Franța atâtea posturi de radio și

toate anunță în aceeași clipă același lucru. Armonioasă îmbinare a uniformității și a libertății, ce altceva mai bun își poate dori omenirea? Și iar întorc butonul și revin acolo unde Bernard își etalase, cu câteva clipe în urmă, păcatele sale, dar acum, în locul lui, aud o altă voce de bărbat cântând despre un nou tip de mașină marca Renault; și mai întorc butonul, și aud un cor de femei laudând vânzarea la solduri a unor blănuri elegante; revin la postul lui Bernard și mai apuc să aud ultimele două măsuri din imnul închinat mașinilor Renault, și imediat după aceea reapare Bernard. Imitând melodia publicitară abia terminată, ne informează cu o voce cantabilă despre recenta apariție a unei noi biografii a scriitorului Ernest Hemingway, a douăzeci și șaptea la număr, de data aceasta însă foarte importantă, întrucât ea demonstrează că, de-a lungul întregii sale vieți, Hemingway n-a spus niciodată un singur cuvânt adevărat. A îngroșat numărul rănilor suferite în timpul primului război mondial, a simulat că ar fi fost un mare seducător, deși s-a dovedit că în august 1944 și apoi începând din iulie 1959 era absolut impotent. „Zău?” spune râzând cealaltă voce și Bernard îi răspunde cu afectată cochetărie: „Păi, da...” și din nou ne aflăm cu toții pe scena operei, și cu noi e și impotentul Hemingway, ca apoi, pe neașteptate, o voce foarte gravă să ne povestească ceva despre un proces judiciar care, în ultimele săptămâni, are darul să răzcolească și să tulbure întreaga Franță: în timpul unei operații absolut inofensive, o anestezie prost administrată a dus la moartea pacientei. Drept care, organizația însărcinată cu protecția „consumatorilor”, așa cum o numește toată lumea, propune ca pe viitor toate intervențiile chirurgicale să fie filmate și filmele să fie păstrate în arhivele spitalelor. Numai așa, pretinde „organizația pentru

protecția consumatorilor”, i se poate garanta francezului ce moare pe masa de operație că tribunalul îl va răzbuna așa cum se cuvine. Și iar ațipesc, și dorm.

Când m-am trezit, era aproape opt și jumătate: mi-o imaginam pe Agnes. Stă și ea lungită, la fel ca mine, pe un pat încăpător. Partea dreaptă a patului e goală. Cine o fi soțul ei? De bună seamă cineva care sâmbăta pleacă devreme de-acasă. De aceea e singură și se delectează legănându-se între starea de trezie și visare.

Pe urmă, se dă jos din pat. În fața ei, pe un picior lung, ca de cocostârc, se află televizorul. Aruncă peste el cămașa ei de noapte, care acoperă ecranul ca o cortină albă cu falduri. Acum stă în picioare, în imediata apropiere a patului, și eu o văd, pentru prima oară, în pielea goală. Agnes, eroina romanului meu. Nu-mi pot desprinde ochii de pe această femeie frumoasă și ea, simțindu-mi parcă privirea, dă fuga să se îmbrace în camera învecinată.

Cine e Agnes?

Așa cum Eva se trage din coasta lui Adam, așa cum Venus s-a născut din spuma mării, Agnes a izvorât din gestul acelei doamne sexagenare pe care am văzut-o la marginea bazinului, fluturându-i din mână instructorului de înot, și ale cărei trăsături au început să se estompeze în memoria mea. Gestul ei a trezit atunci în mine o imensă și neînțeleasă nostalgie, iar această nostalgie a dat naștere personajului căruia eu i-am dat numele de Agnes.

Dar oare nu se definește omul, și, poate, și mai mult, personajul unui roman drept o ființă unică și irepetabilă? Și-atunci, cum e cu putință ca gestul văzut de mine la o persoană A, gest alcătuit cu ea un tot ce o caracteriza și-i conferea un farmec aparte, să fie în același timp al unei alte persoane B și al viselor mele despre ea? Iată un motiv de meditație:

Dacă de la apariția primului om pe pământ, planetei noastre i-a fost dat să vadă circa optzeci de miliarde de oameni, e greu de presupus că fiecare individ a avut repertoriul său de gesturi. Din punct de vedere aritmetic e de neconceput. Nu încapă nici o îndoială că pe lume sunt infinit mai puține gesturi decât indivizi. Această constatare ne face să ajungem la o concluzie de-a dreptul șocantă: gestul e mai individual decât individul. Am putea spune asta sub forma unei zicale: *mulți oameni, puține gesturi*.

Am spus la început, când vorbeam despre doamna de la marginea bazinului că: „datorită aceluia gest, de durata unei secunde, un fel de esență a farmecului ei, ce nu depinde de timp, s-a dezvoltat și m-a uluit”. Da, așa credeam atunci, dar m-am înșelat. Gestul acela nu a dezvoltat nici o esență a farmecului doamnei – s-ar putea spune, mai degrabă, că doamna m-a făcut să cunosc farmecul unui gest. Căci gestul nu poate fi considerat proprietatea unui individ, nici creația acestuia (omul nefiind în stare să-și creeze un gest propriu, absolut original, ce-i aparține numai lui), nici măcar instrumentul acestuia; adevărul e tocmai pe dos: gesturile sunt cele ce se servesc de noi, iar noi suntem instrumentele, marionetele și întruchipările lor.

Agnes era gata îmbrăcată și se pregătea să plece. În vestiar zăbovi o clipă ca să tragă cu urechea. Un zgomot vag din camera alăturată o făcu să înțeleagă că fiica ei tocmai se trezise. Vrând parcă să evite întâlnirea, grăbi pasul și părăsi apartamentul. În ascensor, apăsă pe butonul ce indica parterul. În loc să pornească, ascensorul începu să tresalte, să se zgâlțâie convulsiv, ca un om ce suferă de boala căreia i se spune dansul sfântului Vit. Nu era pentru prima oară când ascensorul o surprindea cu capriciile sale. Odată urca, atunci când ea voia să coboare, altă dată refuza

să-și deschidă ușa, ținând-o prizonieră o jumătate de oră, de parcă ar fi vrut să stea de vorbă cu ea, să-i comunice ceva cu mijloacele sale de animal necuvântător. De câteva ori se plânsese de el portăresei, dar, întrucât față de ceilalți locatari avea o atitudine normală și cuviincioasă, portăreasa socoti conflictul lui Agnes cu ascensorul drept o chestiune de-a ei particulară și refuză să-i acorde atenția cuvenită. De data asta lui Agnes nu-i rămânea altceva de făcut decât să-l părăsească și s-o ia pe scară în jos. Dar abia apucă să coboare câteva trepte, când ascensorul se liniști și porni în grabă după ea.

Sâmbăta era întotdeauna pentru Agnes ziua cea mai obositoare. Paul, soțul ei, pleca de-acasă înainte de ora șapte și, ca de obicei, lua masa de prânz în oraș cu un prieten, în timp ce ea profita de ziua liberă spre a se achita de o sumedenie de obligații, mult mai neplăcute decât activitatea sa la locul de muncă: să meargă la poștă, unde suporta o jumătate de oră de stat la coadă, mutându-se nervos de pe un picior pe altul, să-și facă obișnuitele cumpărături la supermarket, unde se certa cu vânzătoarea, ca apoi să-și piardă timpul cu așteptatul la casă, să-i telefoneze instalatorului și să se milogească, cerându-i să vină la ora fixată ca să nu fie silită din cauza lui să rămână toată ziua acasă. Între două urgențe se străduia să-și găsească un moment liber pentru saună, unde nu izbutea să ajungă în decursul săptămânii, iar sfârșitul după-amiezii și-l petrecea mânuind aspiratorul și cârpa de șters praful, întrucât femeia de menaj care venea vinerea începuse de la o vreme să-și facă treaba de mântuială.

Această sâmbătă se deosebea însă de celelalte: se împlineau exact cincizeci de ani de la moartea tatălui

ei. În minte îi reveni următoarea scenă: tatăl, aplecat asupra unei grămezi de fotografii rupte și sora lui Agnes strigând la el: „De ce rupi fotografiile mamei, de ce!?!“ Agnes îi ia apărarea tatălui și cele două surori se iau la harță, cuprinse de o ură subită.

Se urcă în mașina staționată în fața imobilului.

3

Ascensorul a urcat-o la ultimul etaj al unei clădiri moderne unde funcționa un club dotat cu o sală de gimnastică, cu un bazin mare de înot, cu altul, mai mic, pentru masaj subacvatic, cu saună, baie turcească, și cu o priveliște panoramică a Parisului. La vestiare răcnea din megafoane o muzică rock. Cu zece ani în urmă, când începuse să-l frecventeze, clubul se rezuma la un număr restrâns de membri și domnea aici o liniște binefăcătoare. Pe urmă, de la un an la altul, clubul a cunoscut o serie de îmbunătățiri: din ce în ce mai multă sticlărie, mai multe corpuri de iluminat, flori artificiale și cactuși, mai multe megafoane și tot mai mulți vizitatori al căror număr se dubla când se răsfrângeau în uriașele oglinzi cu care, într-o bună zi, administrația clubului hotărâse să acopere toți pereții sălii de gimnastică.

Agnes se apropie de dulăpior și începu să se dezbrace. În apropiere se auzea o discuție între două femei. Una, cu o voce calmă și domoală, de altistă, se plângea de soțul ei spunând că lasă toate obiectele să zacă pe jos în neștire: cărți, ciorapi, ziare, ba chiar și pipa și chibriturile. Cealaltă, o soprană, vorbea de două ori mai repede și, obiceiul francez de a rosti ultima silabă a frazei cu o octavă mai sus, făcea ca rostirea ei să se asemene cu cotcodăcitul indignat al unei găini:

„Îmi pare rău, dar mă dezamăgești! Mă superi! Da, mă superi și mă întristezi! Așa ceva nu se poate! Nu se poate! Cum îți permite! Ești la tine acasă. Ai și tu drepturile tale.“ Cealaltă, ruptă parcă între prietena a cărei autoritate o recunoștea și soțul pe care-l iubea, se străduia să-i explice cu o voce melancolică: „Ce pot să fac, așa-i el. De când îl știu, arunca totul pe jos, n-am ce-i face...“ „Nu, așa nu se mai poate! Trebuie să înceteze! Ești la tine acasă! Ai și tu drepturile tale! Eu, una, n-aș suporta așa ceva!“

Agnes n-avea obiceiul să participe la asemenea discuții; nu-l vorbea niciodată de rău pe Paul, deși știa că în felul acesta se înstrăina oarecum de celelalte femei. Își întoarse privirea spre vocea ascuțită: era a unei tinere fete cu părul bălai și cu o față angelică.

„Nu, nu! Așa nu se poate. Ești în dreptul tău! N-are voie să se poarte așa!“ continua îngerașul, și Agnes observă că vorbele ei erau însoțite cu repeziciune de niște scurte răsuciri din cap, de la dreapta la stânga, de la stânga la dreapta, în timp ce umerii i se ridicau și sprâncenele i se încruntau, dând parcă la iveală indignarea față de cineva care refuză să-i recunoască prietenei sale drepturile omului. Agnes cunoștea acest gen de manifestare: la fel răsucea din cap, strângând din umeri și încruntându-și sprâncenele, fiica ei, Brigitte.

Se dezbracă, încuie dulăpiorul și, desfăcând ușa batantă, pătrunse într-o sală cu pereții îmbrăcați în plăci de faianță, unde, într-o parte se aflau dușurile, iar în cealaltă o ușă de sticlă ce dădea în sauna. Aici, pe niște bănci de lemn, stăteau înșirate femeile, strâns lipite unele în altele. Unele purtau pe ele o țesătură din mase plastice ce formau în jurul corpului (sau a unei părți din el – pântecul și, mai ales, fundul) un fel de ambalaj ermetic, având darul să stârnească o sudație intensă și speranța de a slăbi.

Agnes urcă pe banca cea mai de sus, unde mai erau locuri libere. Se sprijini cu spatele de perete și închise ochii. Vacarmul muzicii de la vestiare nu răzbea până aici, în schimb vocile femeilor care vorbeau de-a valma răsunau la fel de puternic. În saună își făcu apariția o tânără necunoscută care nu trecuse încă bine pragul și, de-acolo, se apucă să le organizeze pe celelalte: le sili să-și strângă și mai mult rândurile, ca apoi să se aplece și, ridicând o puțină cu apă, s-o răstoarne peste soba încinsă care începu să sfârâie. Aburul fierbinte se ridică spre plafon și femeia așezată lângă Agnes se schimonosi de durere și își acoperi fața cu mâinile. Necunoscuta observă acest lucru și ținu să declare: „mie îmi place aburul fierbinte; numai așa simt eu că mă aflu în saună” și, strecurându-se între două trupuri goale, începu numaidecât să vorbească despre un program transmis în ziua precedentă la televiziune, unde fusese invitat să vorbească un biolog celebru care tocmai își publicase Memoriile. „Un tip extraordinar!” ținu să precizeze. „O, da! Și ce modest!” interveni o alta, aprobator. „Modest?”, reluă necunoscuta. „Dumneata nu ți-ai dat seama cât de orgolios e acest om?! Dar mie îmi place orgoliul lui! Și ador oamenii orgolioși!”, apoi, întorcându-se spre Agnes, o întrebă: „Dumneata l-ai găsit modest?”

Agnes îi răspunse că nu văzuse emisiunea și, necunoscuta, văzând parcă în asta un dezacord nemărturisit, reluă cu o voce foarte ridicată, privind-o pe Agnes drept în ochi: „Eu nu suport modestia! Modestii sunt niște ipocriți!”

Agnes strânse din umeri și tânăra necunoscută continuă: „În sauna eu trebuie să simt dogoarea adevărată. Să asud cum scrie la carte. Pe urmă mă duc și fac un duș rece. Ador dușul rece. Nu-i pot înțelege pe oamenii care după sauna fac dușuri calde. Eu, și-acasă,

fac în fiecare dimineață un duș rece. Mi-e silă de dușul cald.”

Curând începu să se sufoce atât de tare încât după ce mai repetă pentru ultima oară că detestă modestia, se ridică și dispăru.

În anii copilăriei, în timpul uneia dintre îndelungatele lor plimbări, Agnes îl întrebese pe tatăl ei dacă crede în Dumnezeu. I-a răspuns: „Eu cred în ordinatorul Creatorului.” Răspunsul era atât de straniu, încât copilul l-a reținut. Straniu i s-a părut nu doar cuvântul ordinator, ci și cuvântul Creator. Căci tatăl ei nu vorbea niciodată de Dumnezeu, ci întotdeauna de Creator, vrând parcă să limiteze importanța lui Dumnezeu la unica sa performanță, de inginer. Ordinatorul Creatorului: dar cum poate să stea de vorbă cu un aparat căruia i se spune Ordinator? De aceea l-a întrebat pe tatăl ei dacă se roagă. I-a răspuns: „Asta ar fi ca și când te-ai ruga lui Edison atunci când ți se arde un bec.”

Și Agnes își spune în sine ei: „Creatorul a introdus în ordinator o dischetă cu un program amănunțit, apoi a plecat. Că după ce a făcut lumea, Dumnezeu a lăsat-o la bunul plac al oamenilor abandonați care, adresându-i-se, vorbesc într-un gol fără ecou – ideea asta nu e nouă. Dar a te trezi abandonat de Dumnezeul străbunilor noștri e una și alta e să fii abandonat de inventatorul ordinatorului cosmic. În locul lui rămâne un program care se îndeplinește fără stavilă în absența Sa, fără a i se putea schimba ceva, indiferent ce. A programa ordinatorul nu înseamnă că viitorul e planificat în amănunțime, că totul e scris „acolo sus”. De pildă, programul nu stipulează că în anul 1815 va avea loc bătălia de la Waterloo și francezii o vor pierde, ci doar atât, că omul e o fire agresivă prin natura sa, că războiul îi este sortit, iar progresul tehnic va face din el